

**Рада Михайлова**  
(Київ)

## ХОЛМ У КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

*Стаття присвячена історії літописного Холма, обраному 1235/(1236) року Данилом Галицьким за нову столицю Галицько-Волинської Русі. Протягом 30–50-х років XIII ст. місто розбудовували за певною політичною програмою, яку втілювали образи головних споруд та їхній декор.*

**Ключові слова:** столиця Галицько-Волинської Русі, художня культура, політична програма, мистецький образ.

*The article deals with annalistic Chelm where in 1235/(1236) Danylo Romanovych of Halych moved the capital of his domain the Principality of Galicia-Volhynia. The city has been built up through the 1230–1250s according to the definite political program embodied in the main edifices images and embellishments.*

**Keywords:** capital of his domain the Principality of Galicia-Volhyni, art culture, political program, image.

*В статті розглядається історія літописного Холма, вибраного в 1235/(1236) року Данилом Галицьким в якості нової столиці Галицько-Волинської Русі. На протязі 30–50-х років XIII в. місто будували за конкретною політичною програмою, яку втілювали образи головних споруд та їхній декор.*

**Ключевые слова:** столиця Галицько-Волинської Русі, художественная культура, политическая программа, художественный образ.

Образотворче мистецтво є однією з активних форм соціально-політичного життя. В архаїчних культурах, за переважання наративних способів передачі інформації, важливою функцією мистецтва була її наочна фіксація, оприлюднення й перенесення в часі. У добу первісності в умовах боротьби племені за виживання наскельний живопис та мобільна скульптура втілювали зображення тварин і людей: звір унаочнював достаток, а жінка, так звана палеолітична Венера, – продовження життя; її тваринне начало виявляло характер світогляду доісторичної людності<sup>1</sup>. У стародавніх деспотіях – Ассирії, Фінікії, Іудеї, Єгипті – образ велетня, героя та переможця, утілений у мистецтві, відображав громадський світоглядний переворот періоду утворення перших держав. Саме в них виникли державні політичні доктрини, основи соціального устрою. Гігантоманія та статичність стародавнього мистецтва були наслідком уявлень про нездоланність соціального ладу й велич монарха як уособлення держави: проголошений сином бога, оточений ореолом божественності, високо піднесений над світом цар, фараон, деспот уявлявся вищою істотою, володарем землі та стихій, життя та смерті<sup>2</sup>.

Перехід від рабовласництва до феодалізму, утворення нових «варварських» держав, урбанізаційні процеси призвели до появи нових державних доктрин. Сформовані на християнському світогляді, стрижнем якого була ідея Бога, вони відобразили систему поглядів політичного, наукового, філософського, військового характеру. Аналіз пам'яток художньої культури середньовіччя (предметних комплексів, творів прикладного й книжкового мистецтва, архітектури) свідчить, що відтворені в мистецтві ідеї пройшли еволюцію від язичницької до ортодоксально-християнської змістовності. Найповніше систему поглядів доби середньовіччя відобразили храми.

В XI–XII ст. доктрини «варварських» держав Європи поєднувало спільне завдання – укріплення їх устоїв. У скульптурі й живопису храмів його репрезентує біблійна тема, присвячена Дням творіння та Страшному суду. У XIII–XIV ст. образність європейських соборів, включно зі статуями, рельєфами, вітражами, вітарним живописом,

свідчить про значну варіативність поглядів, оприлюднених через тези, принципи, доктрини, у межах загальноприйнятого християнського вчення. Низка сюжетів храмового живопису та скульптури прямо відобразила релігійні системи абата Сугерія, Франциска Асизького, Фоми Аквінського та ін. Романо-готичний собор французького міста Лана втілює філософську доктрину «божественної природи» творчої праці, де основними темами є наука й мистецтво. Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі) відображає релігійну доктрину богонародження, де головною темою є життя Божої Матері; Ам'єнський – доктрину месіанства з провідною темою пророків; Реймс – базову політичну, національно-патріотичну доктрину, засновану на історії династій французьких королів; Шартр – наукову доктрину, заглиблену в розвиток середньовічної думки, що прагне осягнути символічну картину небесного й земного буття<sup>3</sup>.

У візантійських соборах, де екстер'єр базувався на уявленнях про марноту земного життя, що репрезентувала скромна зовнішня оболонка, інтер'єр відповідно символізував змістовність і багатство людської душі віруючої людини. Візантійський храм відображав ілюзію нерукотворності, незбагненності, неосяжності Божого задуму і творіння. Образно одноманітні візантійські культові споруди втілювали доктрину суворо канонічного та регламентованого мистецтва, вироблену під контролем держави за умов нещадного викорінення будь-якої опозиційної думки, новації, ліберальної богословської течії. Вироблена художня система Візантії – виразник її державності й централізації влади.

Певні світоглядні системи знайшли відображення й у давньоруському мистецтві. Так, в архітектурі Володимиро-Суздальської Русі – у Володимирі та Юр'єві-Польському, – за висловом дослідника Г. Вагнера, була втілена програма Андрія Боголюбського та його наступника – Всеволода III Велике Гніздо<sup>4</sup>. Димитрівський собор у м. Володимирі називають скульптурним епосом, близьким поетичному «Слову о полку Ігоревім». Його головний герой – біблійний піснетворець, цар і пророк – Давид уособлює тему життєствердження, радості, широкого, терпимого прийняття життя, суголосну тексту псалму «Будь-яке дихання хай хвалить Господа». Компроміс християнства та язичництва, з одного боку, виділення ідей родоvodu й месіанства, – з другого, свідчать про сутність образів цього давньоруського собору.

Ідеї божественного, монаршого та державницького знайшли мистецьке втілення і на Галицько-Волинських землях. Їх літературною декларацією є фрагмент Галицько-Волинського літопису, у якому змальована розбудова нової столиці Данила Галицького – Холма. Виключно докладна, повна та змістовна оповідь привертає увагу дослідників і як твір давньоруської писемності, і як історичний документ. Якщо за змістом його можна порівняти з біблійним описом «Книги царів» про будівництво царем Соломоном палацу та храму бога Яхве<sup>5</sup>, то за історичною основою – із хронікальною фіксацією політичної діяльності Данила Галицького.

У літопису перелічено чотири споруди Холма – церква Івана, вежа, церква Діви Марії та стовп, на якому «орел камен ізваян»<sup>6</sup>.

Найповнішою є інформація про церкву Святого Іоанна, яка в переліку будівель – перша. Деталі опису дозволяють умовно реконструювати деталі храму – чотири підпружні арки, які спиралися на капітелі у вигляді людських голів, зображення Спаса на південній стороні і святого Івана на північній, вітражне скло, рельєфи – «узори» та «прилепи», декор із «галицького» білого й зеленого «холмського» каменю, створений майстром Авдієм.

Інтер'єр церкви складала, за літописом, вівтар із двома колонами «цілого каменю», купол, прикрашений золотими зірками на синьому небі, підлога з міді й олова «блещатися, яко зерцалу», двері. Красу храму доповнювали «каміння дорогі, бісер і золото» та «диву подібні» ікони Спаса, Богородиці, Стрітєння, які Данило «приніс із Києва» та «Вручія»<sup>7</sup>.

Очевидно, декларативне піднесення теми Іоанна мало для князя важливе значення. Як стверджує дослідник В. Войтович, була папи Інокентія IV засвідчує, що

євангеліська іоаннівська тема прямо поєднувала постать князя Данила з його хресним патроном – святим Іоанном. У європейському мистецтві символічну змістовність цієї постаті репрезентує скульптурний фриз XIII ст. собору Святого Іоанна в Ліоні (Бургундія), де трилика капітель колони символізує плин часу та притаманні йому категорії минулого, майбутнього, сучасного в багатоликому світі людей і речей. Відповідною тезою в церкві Святого Іоанна в Холмі є зображення людських голів на капітелі колони.

Зв'язки галицько-волинських князів з Ліоном (з 476 р. – столиця Бургундського королівства, культовий, політичний, фінансовий центр середньовічної Європи) не були випадковими. Просунувшись на Волинь, на початку I тис. н. е. готські, зокрема бургундські, племена, серед яких були аріани, першими ознайомили місцеве населення з християнським ученням<sup>8</sup>. У 1245 році в Ліоні на католицькому соборі папа Інокентій IV проголосив Хрестовий похід на Русь проти монголо-татар, а в 1247 році за поданням Григорія, ігумена монастиря Святого Данила в Угровську, делегованого Данилом Романовичем, – недоторканість грецького обряду літургії. Учасник політичної боротьби між гвельфами й гібелінами, Данило Галицький будував політику з урахуванням європейської ситуації спочатку як прибічник гібелінів та Фрідріха II Штауфена<sup>9</sup>, а згодом, по його смерті в 1250 році, – як прибічник папи, від якого взяв корону 1254 року.

З європейським лицарством він пов'язував свої плани щодо боротьби з Ордою. «Лицарі Іерусалимського ордену Святого Іоанна» за угодою магістра ордену Германа фон Зальца й польського князя Конрада Мазовецького певний час володіли Холмською землею. Отримавши після них Холм на правах союзника й родича польських князів, Данило Романович намагався зберегти стосунки з Орденем, який панував від Антиохії до Франції, Італії, Іспанії, Німеччини, Англії. Також важливо для нього було закріпити традиції Холма як давнього військового центру.

Іоаннівську тему розвивала й символіка холмського стовпа, винесеного в передміську зону на відстань одного «поприща» (за сучасними підрахунками – понад кілометр). «Дванадцять лакот» у висоту (4,5 м), він був архітектурно-скульптурною домінантою, яка, за давніми уявленнями, відповідала символіці «межевого знаку», військового та природного кордону між територіями, подекуди – континентами, ширше – світами. Скульптурний елемент на його верхівці – зображення орла – пов'язує стовп із традиційною в стародавньому світі символікою неба й сонця, великих богів (Єгипет, Іран, Індія), державною та релігійною геральдикой (Іран, Персія, Візантія, Германія, Київська Русь)<sup>10</sup>. Поряд із зображенням янгола, лева та вола він є емблемою святих апостолів, найчастіше євангеліста Іоанна Богослова<sup>11</sup>.

У християнському вченні орел належав до символів перемоги християнства над язичництвом, хрещення, вознесення Ісуса Христа, молитви, зішестя Божої милості. Символ орла євангеліста Іоанна, учня пророка Іоанна Предтечі, попередника і хрестителя Ісуса Христа, є образотворчим мотивом, який поєднує всі змісти «іоаннівської теми», на якій базувалася доктрина Данила Галицького.

Окрім того, значення стовпа в культово-релігійних практиках ісихазму, частиною якого було ритуальне цілодобове «стояння» на стовпах, надавало йому ореола мучеництва й містичності. «Стовпами світу» християнська церква називала пророків, євангелістів, апостолів, християнських мучеників<sup>12</sup>. У візантійському храмі їх зображували у верхньому регістрі інтер'єру поряд із Христом. Виконавців релігійної обітниць – стовпників – історія фіксує із IV ст. Найвідомішим давньоруським стовпником у XIII ст. став монах з південного Переяславля, Данило Заточник. Його ім'я, як і ім'я князя, асоціювалося з біблійним пророком Даниїлом. Святого стовпника Даниїла під час вартування на стовпі зображено на печатці<sup>13</sup>, знайденій у 2002 році під час археологічних розкопок у Меджибожі (розкопки Ю. Толкачова).

Отже, холмський стовп міг асоціюватися і з релігійним подвижництвом, що узгоджується з появою неподалік столиці в Угровську – релігійному і культурному центрі Забужжя (також князівському місті Данила Романовича) – у XIII ст. монастиря Свя-

того Данила. Саме з нього походив ігумен Григорій, який у липні 1247 року очолив посольство Данила Галицького в Ліоні. Дослідник С. Панишко пов'язує з угровським монастирем урочище «Стовп», на якому, судячи з археологічних залишків, відбувалося «активне життя», характер якого, однак, науково визначити не вдалося<sup>14</sup>. Імовірно, що тут існував волинський осередок стовпництва.

Відтак іоаннівська тема в доктрині Данила Галицького є темою, яка включає вчення про початок і кінець усього існуючого: «Я есмь Алфа и Омега, начало и конец» (Откр. Иоанна Богослова, 1, 8). Вона розгортається за принципом циклічності від хрещення Іоанном Предтечею, очікувань обіцяного Іоанном Богословом наближення «Царства Небесного» до емоційних переживань літургії Іоанна Златоустого як вищого стану людини за земного буття, кінця людського шляху страждань, передбаченого Іоанном Богословом. Універсальний зміст доктрини, пов'язаної з іменем Іоанна, формує асоціативний ряд між іпостасями свідка хрещення Христа – Іоанна Предтечі, свідка останніх днів його земного життя на Голгофі – Іоанна Богослова, продовжувача його справи – константинопольського патріарха Іоанна Златоустого, пророка-євангеліста Іоанна (Евангелие от Матфея, 3, 1–10; 10, 1–2; от Луки, 6, 13–15, от Марка, 1, 4–7).

Іншою ідейною домінантою міста Данила Галицького стала церква Пресвятої Діви Марії, споруджена замість башти-вежі, описаної в літопису. Символіку башти, яка в реальності складала основу цитаделі – серцевини стародавнього міста, – пов'язували з прагненням небесних висот. Висота башти асоціювалася з поняттями вищості, об'єм – із захистом, центрична форма – з темою початків. «Баштою зі слонової кістки» богослови називали Діву Марію. Заміна башти на церкву актуалізувала ідею уподібнення міста Діви, похідну з античних культів Афіни, Афродіти, Кібели, аккадсько-шумерської Іннани, вавилонської та єгипетської Іштар, західноазійської Астарті<sup>15</sup>. У Києві таку ідею з XI ст. утілює покровителька столиці свята Софія, відтворена в одноіменному київському храмі за зразком Константинополя. Проголошений Ярославом Мудрим у 1037 році культ Богоматері-заступниці, дотичний слов'янським язичницьким жіночим божествам, протягом XI–XIV ст. став загальнодержавним. Жіноче начало Богородиці, поряд із численним переважанням чоловічого в культурах різних святих, урівноважувало дуалістичну картину світу доби середньовіччя.

Храми на честь Богородиці зводили в усіх великих, а згодом і невеликих містах Русі, у тому числі Галицько-Волинських (Володимир-Волинський, Галич, Дорогобуж, Львів, Берестій, Кам'янець). Про зведену на високому пагорбі холмську церкву «во имя пресвятая приснодевья Мария» літописець, вражений її величчю та красою, писав як про «не мене сущих древних». Оздоблена «розфарбованими й позолоченими» рельєфами церква Діви Марії в Холмі відповідала європейським взірцям, де «Золоті ворота» церкви Святої Марії XII ст. у Фрайбурзі (Саксонія) та «Золочена Мадонна в Ам'єні (Франція) привертала численних прочан і паломників.

Суттєвою частиною культу Богородиці було шанування реліквій, які перетворювали Холм на місто святинь. У Холмі такою стала ікона Богородиці<sup>16</sup>, яку, за легендою, привіз із Царгорода Володимир-Василій Святославич<sup>17</sup>. У 1223 році вона потрапила до Данила Галицького, який переніс її до храму Пресвятої Богородиці.

Крім «Холмської Богородиці», церкву Діви Марії прикрашали інші «пречудові ікони» та начиння, зокрема чаша «от земля Угорскыя мрамора багряна, изваяна мудростию».

Богородична тема в Холмі мала важливе значення. З одного боку, акцентування культу Діви Марії у XII–XIII ст. на галицько-волинських землях виявляло прямий зв'язок з наслідуванням традицій діяльності Ярослава Мудрого, пращюра Данила Галицького, з другого, – зв'язок з європейським світом, де культ Діви Марії був найпоширенішим у рицарсько-куртуазних колах як Прекрасної Пані, серед бідноти й жіноцтва – як захисниці. Церква «Німецької Богородиці», побудована в 60–70-х роках XII ст. поряд із храмом Іоанна Богослова для європейських купців<sup>18</sup> у Смоленську, засвідчує про її популярність серед торгівців і ремісників.

Підсумовуючи, зазначимо, що відновлення Холма після пожежі 1258–1259 років відбувалося за продуманою, чітко сформованою програмою, в основі якої була фундаментальна світоглядна доктрина Данила Галицького. Про це свідчить вибір архітектурно-будівельних завдань, тематична спрямованість, цілісність загальної ідеї, послідовність її втілення. Кожне з архітектурних творінь Холма мало смислове навантаження й розкривало конкретні ідеї. На основі особистого світогляду Данила Галицького, його політичних інтересів сформувався архітектурно-мистецький ансамбль міста, його художній образ. Нову столицю він розбудовував як великий адміністративний, економічно-торговельний, військовий та релігійний європейський центр, відповідний державному статусу Галицько-Волинської Русі.

Зі зникненням давньоруської держави доктрина Данила Галицького відійшла в минуле, поступившись новим актуальним ідеям, які знайшли своє втілення в мистецтві.

---

<sup>1</sup> *Окладников А. П.* Утро искусства / А. П. Окладников. – Ленинград, 1967. – 135 с.

<sup>2</sup> *Матье М. Э.* Древнеегипетские мифы / М. Э. Матье. – М. ; Ленинград, 1956. – 173 с.

<sup>3</sup> *Тяжелов В. Н.* Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе / В. Н. Тяжелов. – Дрезден ; М., 1981. – 382 с.

<sup>4</sup> *Вагнер Г. К.* Архитектура эпохи «Слова о полку Игореве» и ее заказчики / Г. К. Вагнер // «Слово о полку Игореве» и его время. – М., 1985. – С. 279–309.

<sup>5</sup> Реальні будівлі не збереглися до нашого часу. Їх датують X ст. до н. е.

<sup>6</sup> Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 559.

<sup>7</sup> Літопис Руський за Іпатським списком / переклав Л. Маховець. – К., 1989. – С. 418.

<sup>8</sup> *Попович М. В.* Мироззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985. – С. 39.

<sup>9</sup> *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – М., 1989. – С. 525.

<sup>10</sup> *Михайлова Р. Д.* Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. – К., 2007. – С. 70–80.

<sup>11</sup> *Лихачева В. Д.* Искусство Византии IV–XV в. / В. Д. Лихачева. – Ленинград, 1986. – С. 209.

<sup>12</sup> Христианство : энциклопедический словарь : в 2 т. – М., 1995. – Т. 2. – С. 567.

<sup>13</sup> На звороті – зображення архангела Михаїла.

<sup>14</sup> *Панишко С.* До проблеми локалізації давньоруського Угровська / С. Панишко // Київська старовина. – К., 1997. – № 5. – С. 168–177.

<sup>15</sup> *Аверинцев С. С.* Мария / С. С. Аверинцев // Мифы народов мира : в 2 т. – М., 1998. – Т. 2. – С. 116.

<sup>16</sup> У вересні 2000 року ікону передала Н. Горлицька до Музею волинської ікони (відділ ЛОКМ) у Луцьку.

<sup>17</sup> *Susza J.* Phoenix tertiatu redivivus albo Obraz starożetny Chełmski Panny I Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł potrecie ożyły. – Zamość, 1689.

<sup>18</sup> История русского искусства : в 2 т. / под ред. М. М. Раковой и И. В. Рязанцева. – М., 1979. – Т. 1 : Искусство X – первой половины XIX в. – С. 147.